

VILHELM VON HUMBOLDT TA'LIMOTI - RUHIY QUVVAT VA TIL QURILISHI

Majidova Muhayyo Sirojiddinovna,

O'zDJTU, Nemis filologiyasi kafedrası katta o'qituvchisi.

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v19iB.1857>

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil

Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil

Jurnal soni: 19-B

Maqola raqami: 23

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

til, ruh, ta'limot, aloqa, tafakkur, ong, quvvat, ijtimoiy hodisa, xalq ruhi, butunlik, intellektual faoliyat, taraqqiyot, ruhiy quvvat

ANNOTATSIIYA/ АННОТАЦИЯ

Ushbu maqolada tilning ruhiy ijtimoiy hodisa ekanligi haqida so'z boradi va nazariy tilshunoslik asoschisi Vilhelm fon Humboltning bu boradagi fikrlari tahlil qilinadi. Uning ta'limotiga ko'ra til mazmun mohiyatiga ko'ra ruhiy quvvat, tuzilishiga ko'ra butunlik va vazifasiga ko'ra ijtimoiy hodisa, ya'ni insonlar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatida talqin qilinadi. Bundan tashqari bu boradagi ko'plab olimlarning ilgari surgan fikrlari tadqiqot markaziga olinib, taqqoslanadi va ziddiyatlar ochiqilanadi. Til va ruhning bog'likligini o'rganishdan maqsad-tilning shunchaki muloqot vositasi emas, balki inson tafakkuri, millat ruhiyatining ko'zgusi va olamni anglash quroli ekanligini tushunishdir. Vilhelm von Humboldtning ta'limotiga ko'ra til va fikrlash bir vaqtning o'zida paydo bo'ladi va bir-biridan ajralmaydi, ammo Humboltgacha tafakkur yetakchi mavqega ega, til uni ifodalovchi vosita bo'lib, fikrni shakllantirishda ishtirok etmaydi degan qarash ustuvor bo'lgan. Maqolamizda til va ruhning shakllanishi va yuzaga kelishi haqida fikrlarni o'rganish va ularni Humboldt ta'limoti doirasida tahlil qilishdir. Til fikr hosil qiluvchi organ a'zodir. Ruhiy aniqrog'i intellektual faoliyat botiniy xususiyat bo'lib, uning ro'y berishini odatda sezib bo'lmaydi. U tovush vositasida moddiylashadi va uni idrok qilish imkonini tug'iladi. Shunga ko'ra intellektual faoliyat bilan til yagona birlik, butunlik hosil qiladi. Ilmiy tadqiqotimiz taqqoslash va tahlil qilish metodlariga tayangan holda til va ruhiy yoki intellektual faoliyat haqidagi olimlarning fikrlari taqqoslanadi va tahlil qilinadi.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 2 October 2026

Approved: 5 October 2026

Volume: 19-B

Paper number: 23

KEYWORDS

language, spirit, theory, communication, thought, consciousness, power, social phenomenon, national spirit, unity, intellectual activity, development, spiritual force

ANNOTATION

This article examines language as a spiritual and social phenomenon and analyzes the views of Wilhelm von Humboldt, one of the founders of theoretical linguistics, on this subject. According to his theory, language is interpreted as a spiritual force in terms of its essence, as an integrated whole in terms of its structure, and as a social phenomenon in terms of its function, serving as a means of communication between people. In addition, the views put forward by various scholars on this issue are examined, compared, and critically analyzed to identify their similarities and contradictions. The purpose of studying the relationship between language and spirit is to understand that language is not merely a means of communication, but also a reflection of human thought and the spiritual world of a nation, as well as an instrument for comprehending reality. According to Wilhelm von Humboldt, language and thought emerge simultaneously and are inseparable. Before Humboldt, however, the prevailing view was that thought held a primary position, while language merely served as a means of expressing already-formed ideas and did not participate in the process of shaping them. This article explores scholarly perspectives on the emergence and development of language and spirit and analyzes them within the framework of Humboldt's theory. Language is an organ that forms thought. Spiritual activity, or more precisely, intellectual activity, is an internal process whose occurrence is not usually directly perceptible. It becomes tangible through sound, making it possible to perceive and understand. Accordingly, intellectual activity and language constitute a unified whole. Based on the methods of comparison and analysis, this study examines and compares scholars' views on language and spiritual or intellectual activity.

Kirish

Til insoniyatning tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy hayotini o'zida mujassam etuvchi murakkab hodisa bo'lib, uning mohiyatini anglash tilshunoslik bilan bir qatorda falsafa, psixologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlar uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tilni faqat axborot uzatish va o'zaro muloqot vositasi sifatida talqin qilish uning inson tafakkuri, ruhiy olami va milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rnini to'liq ochib bera olmaydi. Chunki inson borliqni idrok etish, voqea-hodisalarni anglash, tushunchalarni shakllantirish va o'z tajribasini boshqalarga yetkazishda til imkoniyatlariga tayanadi. Shu jihatdan tilning ruhiy quvvat bilan aloqasi, uning inson ongi va tafakkuriga ta'siri hamda xalqning

ma'naviy tajribasini ifodalash xususiyatlarini o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Til va tafakkur munosabati masalasi tilshunoslik tarixida turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan. Ayrim qarashlarda til shakllangan fikrni ifodalash vositasi sifatida baholangan bo'lsa, boshqa yondashuvlarda uning tafakkur jarayoni bilan uzviy aloqasi, insonning borliqni anglashidagi ishtiroki alohida ta'kidlangan. Ayniqsa, XIX asrda Vilhelm fon Humboldt tomonidan ilgari surilgan nazariy qarashlar tilning mohiyatini yangicha talqin etishga zamin yaratdi. Olim tilni tayyor belgilar yig'indisi sifatida emas, balki insonning ruhiy-intellektual faoliyati davomida namoyon bo'ladigan, fikrni shakllantirishda ishtirok etadigan va

muayyan xalqning o'ziga xos dunyoqarashini ifodalovchi hodisa sifatida izohladi. Uning til haqidagi ta'limotida ruhiy quvvat, til qurilishi va ijtimoiylik tushunchalari o'zaro bog'liq holda namoyon bo'lib, tilning ichki mohiyati hamda jamiyat hayotidagi vazifalarini yaxlit tushunish imkonini beradi.

Vilhelm fon Humboldtning ilmiy merosida til va ruh munosabati, tilning ichki tuzilishi hamda uning insoniyatning ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri masalalari alohida o'rin egallaydi. Olimning fikricha, til insonning mavjud fikrlarini shunchaki tashqi shaklda ifodalab qolmaydi, balki fikrning yuzaga kelishi va aniqlashuvida ham faol qatnashadi. Shu sababli tilni tafakkurdan, tafakkurni esa til faoliyatidan mutlaqo ajratilgan holda o'rganish insonning intellektual faoliyati mohiyatini to'liq anglash imkonini bermaydi. Humboldtning mazkur qarashlari tilning nafaqat individual ong, balki jamoaviy tajriba, milliy tafakkur va madaniy meros bilan bog'liq xususiyatlarini ham ilmiy tahlil qilish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Vilhelm fon Humboldtning til va tafakkur munosabatiga oid qarashlari umumiy tilshunoslik tarixida muhim nazariy yo'nalishlardan birini tashkil etadi. Olimning Insoniyat tillari qurilishidagi farqlar va ularning insoniyatning ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri haqida nomli asarida tilning tabiati, uning inson tafakkuri bilan aloqasi hamda turli xalqlar dunyoqarashining shakllanishidagi o'rni keng yoritilgan. Humboldt tilni tayyor mahsulot sifatida emas, balki doimiy ravishda namoyon bo'lib turadigan faoliyat sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, tilning mohiyati inson ruhiy-intellektual faoliyatining tovushlar orqali voqelanishi bilan belgilanadi. Olim tilni fikrni shakllantiruvchi vosita sifatida baholab, uning tafakkur bilan uzviy aloqasini ta'kidlaydi [1, 53-55-b.]. Mazkur yondashuv tilni faqat aloqa vositasi sifatida o'rganuvchi qarashlardan farqli ravishda, uning insonning borliqni anglashi va tushunchalarni shakllantirishidagi faol ishtirokini ochib beradi.

Humboldt ta'limotining muhim jihatlaridan biri til va xalq ruhiyati o'rtasidagi munosabatning izohlanishidir. Olim tilni muayyan xalqning dunyoni idrok etish usuli, tarixiy tajribasi va ma'naviy xususiyatlari bilan bog'liq holda o'rganadi. Uning qarashlariga ko'ra, tilning o'ziga xos qurilishi xalqning tafakkur tarzi bilan chambarchas aloqador bo'lib, bu ikki hodisani bir-biridan mutlaqo ajratib talqin qilish mumkin emas [1, 35-39-b.]. Bunda til xalqning ruhiy xususiyatlarini shunchaki aks ettiruvchi vosita bo'lib qolmay, balki ushbu xususiyatlarning namoyon bo'lishiga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida ham namoyon bo'ladi. Mazkur nazariy qarashlar tilning milliy-madaniy xususiyatlarini, tushunchalarning turli tillarda ifodalanishidagi farqlarni hamda til va dunyoqarash munosabatlarini qiyosiy o'rganish uchun muhim metodologik asos yaratadi.

Humboldtning til va tafakkur haqidagi qarashlarini zamonaviy til falsafasi nuqtayi nazaridan tushunishda Ernst Kassirerning ilmiy ishlari ham alohida ahamiyatga ega. Olimning ramziy shakllar falsafasiga bag'ishlangan asarida til insonning voqelikni anglash va ma'nolar tizimini shakllantirish faoliyati bilan bog'liq holda talqin qilinadi [2]. Ushbu yondashuv tilning faqat mavjud voqelikni nomlash bilan cheklanmasligini, balki inson tajribasini tartibga solish va anglangan mazmunni ifodalashda ham muhim o'rin tutishini ko'rsatadi. Humboldtning tilni ruhiy faoliyat bilan bog'liq holda talqin qilishi va Kassirerning ramziy shakllar haqidagi qarashlari o'rtasidagi mushtaraklik tilning bilish jarayonidagi vazifalarini kengroq nazariy doirada tahlil etish imkonini beradi.

Til va tafakkur munosabatini o'rganishda Edvard Sapirning ilmiy qarashlari ham e'tiborga loyiq. Uning *Language: An Introduction to the Study of Speech* asarida til insonning ijtimoiy tajribasi, madaniy muhiti va fikrni ifodalash imkoniyatlari bilan bog'liq murakkab tizim sifatida yoritiladi [3]. Sapir tilni o'zaro aloqador birliklardan tashkil topgan tizim sifatida o'rganish bilan birga, uning madaniyat

bilan munosabatiga ham e'tibor qaratadi. Bu yondashuv Humboldt ta'limotidagi til qurilishi va xalqning ruhiy-madaniy xususiyatlari o'rtasidagi aloqani qiyosiy tahlil qilish uchun nazariy imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, til va tafakkur munosabatini mutlaq tenglik sifatida emas, balki o'zaro ta'sir va murakkab bog'liqlik doirasida o'rganish zarurligini ham ko'rsatadi.

Benjamin Li Uorfning til, tafakkur va voqelikni idrok etish munosabatlariga bag'ishlangan ishlari mazkur masalaning keyingi ilmiy talqinlarini anglashda muhimdir. Uning qarashlarida tilning grammatik va semantik xususiyatlari insonning tajribani tasniflash usullari bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi [4]. Ushbu yondashuv turli tillarda vaqt, makon, harakat va boshqa tushunchalarning ifodalanishidagi farqlarni tahlil qilishga imkon beradi. Biroq tilning tafakkurga ta'sirini inson fikrlashining barcha jihatlarini to'liq belgilovchi omil sifatida talqin qilish to'g'ri bo'lmaydi. Shuning uchun Humboldt, Sapir va Uorf qarashlarini qiyoslashda tilning bilish jarayonidagi ahamiyati bilan inson tafakkurining boshqa omillarini o'zaro muvozanatda ko'rib chiqish lozim.

O'zbek tilshunosligida til va ruh munosabatini yoritishda G'. Zikrillayevning qarashlari alohida e'tiborga molik. Olim tilning inson ruhiy faoliyati bilan aloqasi, uning ma'naviy-intellektual imkoniyatlari hamda tilshunoslikdagi nazariy ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Muallifning fikrlari tilni faqat grammatik qurilish yoki aloqa vositasi sifatida emas, balki insonning ichki dunyosi va ruhiy faoliyati bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida tushunishga yordam beradi [5, 33-38-b.]. Mazkur yondashuv Humboldt ta'limotining o'zbek tilshunosligidagi talqinini kengaytirish, til va tafakkur munosabatini milliy ilmiy qarashlar doirasida o'rganish hamda tilning ijtimoiy-ma'naviy vazifalarini chuqurroq anglash uchun ahamiyatlidir.

Tilning kelib chiqishi va uning inson tabiatiga munosabatini o'rganishda logann Gotfrid Gerderning qarashlari ham muhim nazariy ahamiyatga ega. Olimning tilning kelib chiqishiga bag'ishlangan asarida insonning fikrlash qobiliyati, sezgilari va til o'rtasidagi munosabat masalasi yoritiladi [6]. Gerder tilning shakllanishini insonning o'ziga xos bilish imkoniyatlari va tajribasi bilan bog'liq holda izohlashga intiladi. Bu jihat Humboldtning tilni inson ruhiy-intellektual faoliyati bilan uzviy aloqada talqin qilishi bilan mushtaraklik kasb etadi. Har ikki olim qarashlarini qiyoslash tilni insonning tabiiy qobiliyatlari, fikrlash jarayoni va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, Gerderning tilning kelib chiqishiga doir qarashlari bilan Humboldtning til va tafakkur yaxlitligiga asoslangan nazariyasini aynan bir xil yondashuv sifatida baholamaslik lozim.

Humboldt ta'limotining keyingi rivojini o'rganishda Leo Vaysgerberning ilmiy ishlari alohida o'rin tutadi. Uning *Von den Kräften der deutschen Sprache* turkumidagi asarlari tilning inson hayoti, tafakkuri va dunyoni anglash jarayonidagi ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Xususan, *Die sprachliche Gestaltung der Welt* asarida tilning voqelikni anglash va mazmunij jihatdan tartibga solishdagi ishtiroki masalalari yoritiladi [7]. Vaysgerberning qarashlari Humboldt ta'limotidagi tilning faoliyat sifatidagi mohiyati va xalqning o'ziga xos dunyoqarashi bilan aloqadorligi haqidagi fikrlarni keyingi nazariy izlanishlar doirasida tahlil qilishga yordam beradi. Mazkur yondashuvga ko'ra, til insonning tashqi olam haqidagi tajribasini ifodalash bilan birga, ushbu tajribani muayyan tushunchalar va mazmunij munosabatlar asosida tartibga solishda ham ishtirok etadi. Biroq tilning dunyoqarashga ta'sirini mutlaq va o'zgarmas hodisa sifatida talqin etishdan saqlanish zarur, chunki insonning borliqni anglashi ijtimoiy muhit, bilim va individual tajriba bilan ham belgilanadi.

Umumij tilshunoslik tarixini o'rganishda Robert Genri Robinsning *A Short History of Linguistics* asari ham muhim manba hisoblanadi. Mazkur asarda tilshunoslik fanining tarixiy shakllanishi, asosij nazariy yo'nalishlari va yetakchi

olimlarning qarashlari izchil yoritilgan. Asarning to'rtinchi nashrida Humboldtning ilmiy merosiga alohida e'tibor berilib, uning til haqidagi qarashlarining keyingi tilshunoslik taraqqiyoti uchun ahamiyati ta'kidlanadi [8].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada Vilhelm fon Humboldtning til va ruh munosabatiga oid qarashlarini o'rganishda qiyosiy tahlil, tavsifiy tahlil va nazariy umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy tahlil orqali Humboldt ta'limoti Gerder, Kassirer, Sapir, Uorf va Vaysgerberning til, tafakkur hamda dunyoqarash munosabatlariga doir qarashlari bilan solishtirildi. Tavsifiy tahlil asosida tilning ruhiy-intellektual faoliyat, yaxlit tizim va ijtimoiy hodisa sifatidagi xususiyatlari yoritildi. Nazariy umumlashtirish yordamida tilning inson tafakkuri, milliy-madaniy o'ziga xoslik va borliqni anglash jarayonidagi o'rniga doir ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Natijalar

Ma'lumki bundan ikki asr oldin Ovrupoda *til ruhiy-ijtimoiy hodisa* ekanligi haqida ta'limot yaratilgan. 7-asrda esa muqaddas arab zaminida *tilning ruhiy-ijtimoiy xilqat* ekanligi xususida ilohiy ta'limot nozil bo'lgan. Mazkur ta'limot umumiy va nazariy tilshunoslik asoschisi Vilhelm fon Humbolt (Wilhelm von Humboldt, 1767–1835) tomonidan yaratilgan. Ulug' olim o'z ta'limotini *Yava orolidagi kavi tili xususida* nomli uch jildli asari muqaddimasida bayon qilgan. Muqaddima 1830–1835 yillarda yozilgan bo'lib *Insoniyat tili qurilishining rang-barangligi va uning bashariyat ruhiy taraqqiyotiga ta'siri* [2] deb nomlangan. Ushbu ta'limot jahon tilshunosligida e'tirof etilgan bo'lib, turlicha oqim, yo'nalish, maktablarning paydo bo'lishi uchun asos vazifasini bajargan va shunday bo'lib qolmoqda. O'zining vatanida V. Humbolt ta'limoti *yangi humboldtchilar* degan oqim tomonidan yanada rivojlantirilgan [3].

Afsuski V. Humboltning tilshunoslikka oid asar va maqolalaridan birortasi ham o'zbek tiliga tarjima qilingan emas. Quйда ularning nemis tilidagi asl nusxasiga asoslanib atqoli tilshunos va faylasuf olim ta'limotining ayrim jihati xususida fikr yuritamiz.

V. Humbolt tilni 1) mazmun-mohiyatiga ko'ra ruhiy faoliyat, ruhiy quvvat, 2) tuzilishiga ko'ra butunlik, yaxlitlik (tizim, sistema) va 3) vazifasiga ko'ra ijtimoiy hodisa deb atagan [2. 44–46, 48]. Ruhiy quvvat deganda atqoli olim tilni xalq ruhiy quvvatining ifoda vositasi ekanligini nazarda tutgan. Butunlik yoki tizim deganda esa tilni o'zaro uzviy bog'langan qism(unsur)larga ega yaxlitlik deb uning tuzilishi, tartiboti (strukturas) xalqning ruhiy quvvatiga bog'liq ekanligini nazarda tutadi. Shu bilan birga xalqlarning ruhiy quvvati (tafakkur tarzi) bir xil bo'lmaydi, binobarin, tillarning qurilishi ham bir xil emas deb uqitiradi atqoli olim. Ta'rifning uchinchi qismidan til jamiyat a'zolariga o'zaro muloqot qilish hamda bir-birini tushunish imkonini beradigan bebaho xilqat ekanligi anglashiladi. Ko'rinadiki mukammal ta'rifning dastlabki ikki qismida tilning shakl va mazmuni, zohir va botini boshqacha aytganda surat va siyrati tavsiflangan bo'lsa oxirgi qismida uning qo'llanishi ya'ni ish ko'rish doirasi bayon qilingan.

V. Humbolt tomonidan mazkur ta'rifda ko'rsatilgan belgi va tilning boshqa xususiyatlari teran va mufassal tadqiq etiladi. Jumladan tilning paydo bo'lishiga doir fikrlar o'ta dolzarbligi bilan diqqatni o'ziga tortadi. Humboltgacha bo'lgan qarashlardan biriga ko'ra til tadrijiy (evolyusion) taraqqiyot natijasida sekin-asta oddiydan murakkabga tamoyili asosida paydo bo'lgan. V. Humbolt bu fikrga zid shunday deydi. Tilning ibtidosini bilmaymiz ammo u qachon bo'lsa ham birdan paydo bo'lgan. Chunki til insonning botini, o'ziga xos bo'lgan xususiyatdir [1, 19-b].

Shunisi e'tiborga molikki 19-asrda aytilgan bu fikrlar 7-asrdayoq Qur'oni karimda bayon qilingan. Jumladan, Isro surasining 85-oyatida ruhning mohiyati haqida shunday ma'lumot berilgan. *Sendan ruh nima deb so'raydilar. Ruh tangrimning amri yoki ishidir, sizlarga juda oz ilm ato etilgan deb ayt.* Demak ruh yaratgan zotga xos amr, ish ekan. Insonga nihoyatda oz ilm berilganidan ruhning

mazmun-mohiyatini tushunishdan o'jiz ekan. Tangri taolo ruhning mazmun-mohiyatidan nimani bildirsa inson o'shani bilib olar ekan xolos. Yaratgan zotning o'z kalomida bildirgani shuki *u zot tuproqdan Odam atoni yaratib ichiga ruhidan puflagach farishtalarga unga sajda qilinglar deydi* (Hijr surasi, 29-oyat; Sod surasi, 72-oyat). Demak Odam atoga jon kirib tiriladi, yaratgan egamiz unga hayot deb atalmish bebaho ne'mat ato etadi. Uning bu hayoti umr deb ataladi. Shu bilan birga Alloh taolo Odamning tanasini rostlab jon kiritgach unga barcha narsaning nomini o'rgatadi: *Alloh avval Odamga barcha narsaning nomini o'rgatdi* (Baqara surasi, 31-oyat). Demak, Alloh taolo Odam atoning ongiyu shuuriga til deb atalmish bebaho ne'matni jo qiladi. Bu esa dunyo tillarining asli ya'ni bobotil zaxirasi demakdir. So'ngra farishtalarga qarab bilsangiz mana bu narsalarning nomini aytib beringlar-chi deydi. Ular zoti poking haqi o'zing o'rgatgandan o'zga ilmimiz yo'q deb javob qiladi. Shunda yaratgan zot Odamga ularning nomini aytib ber deydi. Odam barchasining nomini aytib beradi (Baqara surasi, 31–33-oyatlar). Bundan endi til-lisonning nutq tarzida voqelanganligi ayon bo'ladi.

Shuni ta'kidlash joizki ruh mazmunan behad murakkab tushuncha, ma'no ko'lami benihoya keng so'z, uning faoliyati ya'ni ish ko'rish doirasi esa serqirradir.

Ruhning unsur (uzv, tarkibiy qism, ko'rinish)lariga ong, shuur, aql, zakovat, fahm, farosat, tamiz, fikr, tafakkur, tasavvur, tushuncha, idrok, xotira, zehn, his-tuyg'u va hokazo kiradi. Bular inson ruhiy faoliyatida asosiy omil vazifasini o'taydi. Ruhiy faoliyat: 1) axloq, 2) til, nutq, 3) madaniyat, tamaddun, 4) ilm-fan, san'at kabi ko'rinishlarda voqelanadi. Boshqacha aytganda bular ruhiy faoliyat, ruhiy quvvat mahsulidir [4, 36-b].

V. Humbolt ham tilshunoslikka doir asarlarida tilning ruh bilan munosabatini tadqiq qilar ekan tafakkur (Gedanke), ong (Vernunft), farosat (Verstand), aql, intellektual instinkt (Intellektueller Instinkt), intellektual faollik, fikr kabi atamalarga ko'proq murojaat qiladi.

V. Humboltgacha tafakkur yetakchi mavqega ega, til uni ifodalovchi vosita bo'lib fikrni shakllantirishda ishtirok etmaydi degan qarash ustuvor bo'lgan. V. Humbolt esa til tafakkur bilan teng mavqega ega chunki til bilan tafakkur ibtidodan ayni bir narsa bo'lgan deydi. Bu yondashuvga ko'ra inson faqat til bilangina insondir. Tilning paydo bo'lishi uchun inson aslida inson bo'lishi kerak edi (maymun emas demoqchi). Inson tili uning ongi bilan ajralmasdir. Buni tushunish uchun insonga xos farosatning faoliyati ya'ni tabiatini bilish darkor.

Til zarurat taqozosi bilan insonning botini ya'ni siyratidan paydo bo'ladi va qonuniyat sifatida inson ongi, aqli quvvatining faolligini talab qiladi. Insonning bemisl bu qobiliyatini V. Humbolt onging intellektual instinkti (Intellektueller Instinkt der Vernunft) deb ataydi. Bunda deb ta'kidlaydi ulug' olim farosat hal qiluvchi ahamiyatga ega. Chunki tilning har bir unsuri paydo bo'lishi uchun farosatning faolligi zarur. Lekin farosatning oddiygina faoliyatini ham anglab idrok etib bo'lmaydi.

V. Humbolt diqqat-e'tiborini intellektual faollikka qaratadi. Bunda u borliqning fikrga aylanishida ro'y beradigan fundamental-tayanch amal (den Act der Verwandlung der Welt in Gedanken)ni nazarda tutadi. Aniqroq qilib aytganda intellektual quvvat tilga qanday ta'sir qilib til o'z navbatida unga qanday ta'sir etadi degan masalaga e'tibor qaratadi [2, 41-b].

Muhokama

Til fikr hosil qiluvchi organ-a'zodir (Die Sprache ist das bildende Organ des Gedanken) [2, 53-b]. Ruhiy aniqlik intellektual faoliyat botini xususiyat bo'lib uning ro'y berishini odatda sezib bo'lmaydi. U tovush vositasida moddylashadi va uni idrok qilish imkonini tug'iladi. Shunga ko'ra intellektual faoliyat bilan til yagona birlik, butunlik hosil qiladi. Zarurat taqozosiga ko'ra tafakkur doimo til tovushlari bilan bog'langan, aloqador bo'ladi. Aks holda fikr aniq, ravshan bo'lmay tasavvur tushunchaga aylana olmaydi [Humboldt, 1907, 53]. Boshqacha aytganda

tushuncha hosil bo'lishi uchun sezgi a'zolari ish-faoliyati ruh faoliyatining ichki jarayoni bilan sintetik aloqaga kirishi lozim. Bu esa faqat til vositasida amalga oshadi. Tilsiz tushuncha hosil bo'lmaydi. Binobarin tafakkurning o'zi ham mumkin bo'lmaydi [2, 55-b]. Farosat borliqdagi narsa, mavjudotni idrok qilishi uchun nutqiy tovush aniq, ravshan bo'lishi darkor. Borliqdagi narsalar ham botiniy sabab bilan ro'y beruvchi faoliyat ham insonga ko'p belgi, sifat bilan ta'sir etadi. Lekin farosat narsalardagi umumiylikni aniqlashga harakat qiladi. U qiyoslaydi, qism, bo'laklarga ajratadi va ularni bir-biri bilan bog'lab ulab tobora yirikroq birlik hosil qilishga intiladi. Farosat hodisalarni muayyan birlik sifatida qabul qiladi shu bois o'zini almashtiradigan, o'zi o'rniga qo'llanadigan tovushdan ham shuni talab qiladi. Shunga ko'ra tovush ruhiy faoliyatga moslashadi.

V. Humboldt xalq, millatni til maqomi (statusi)ga ega bo'lgan inson ruhining xususiyatlashgan (individuallashtirilgan) shaklidir deydi. Insoniyatning tillarga bo'linishi uning xalqlarga bo'linishi bilan aniqroq aytganda xalq ruhi bilan mos keladi [2, 13-b]. Xalqning tili va ruhiy quvvati alohida va biri ikkinchisidan keyin rivojlanmaydi. Ular intellektual-ma'naviy qobiliyatning ajralmas ayni bir harakat, faoliyatidan iborat bo'ladi. Intellektual faoliyat bilan tilni ajratsak-da aslida (amalda) bunday ajralish yo'q. Xalq ruhining o'ziga xosligi bilan uning tili tuzilishi, tartiboti o'zaro shu darajada qo'shilib birlashib ketganki ulardan biri bo'lsa albatta ikkinchisi ham mavjud bo'ladi. Til xalq ruhining surati, zohiridir. Boshqacha aytganda xalqning tili uning ruhi, xalq ruhi esa uning tili demakdir. Bu qadar o'xshash boshqa biror narsa, xilqat mavjud emas. Qanday qilib ular ayni bir va anglab bo'lmaydigan manbadan paydo bo'lganligi sirigicha qolaveradi. Ayni paytda xalq ruhining o'ziga xosligini tildan ajratib alohida o'rganib keyin uning o'ziga xosligini tilga tatbiq etib bo'lmaydi.

Shuni ta'kidlash joizki V. Humboldtning xalq ruhi atamasini qo'llashdan maqsadi tillarning farqlanish shart-sharoiti va o'ziga xos xususiyatini bayon qilishda faqat tovush omili bilan cheklab qolish yetarli emas. Tillarning farqini tushuntirishda pastki pog'onada qolib ketmay yuqori pog'onaga ko'tarilish lozim deydi [2, 41-b]. Bunday holda ular orasidagi farq ruhga asoslanib tushuntiriladi. V. Humboldt talqinida til faqat xalq ruhini aniqlash vositasi sifatida emas, uning paydo bo'lish omili sifatida ham qaraladi.

Qisqacha sharhdan ayon bo'ladiki, ijtimoiy hayotda ateistik dunyoqarashdan voz kechilgan bugungi kunda umumiy va nazariy tilshunoslik asoschisi V. Humboldtning ruh va til munosabati masalasida bayon qilgan fikrlari o'ta dolzarbligi bilan ajralib turadi. Ayni vaqtda chog'ishtirma tadqiqotlarimiz uchun metodologik asos vazifasini o'tay oladi.

Xulosa

Vilhelm fon Humboldtning tilshunoslikka oid qarashlarini tahlil qilish til hodisasining tashqi tuzilishidan

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Гумбольдт, В. фон. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития [1820]. В кн.: *Избранные труды по языкознанию* (пер. с нем. под ред. Г. В. Рамишвили). Москва: Прогресс, 1984, с. 307–323 (особенно с. 317).
2. Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода (пер. с нем. П. С. Билярского). Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1907. — С. 41.
3. Weisgerber, L. Von den Kräften der deutschen Sprache. Band 1: Die Sprachgestaltung als Grundkraft des Menschen. – 4. Auflage. – Düsseldorf: Schwann, 1962. – 256 S.
4. Zikrillayev, G'. Til va ruh ta'limotining tilshunoslikdagi o'rni. *O'zbek tili va adabiyoti*, 2018, 33–38-b.
5. Humboldt, W. von. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Druckerei der Königl. Akademie der Wissenschaften, 1836.

tashqari, uning ichki mazmuni va inson hayotidagi ko'p qirrali vazifalarini anglash imkonini beradi. Olimning ilmiy merosi tilni grammatik qoidalar va lug'aviy birliklar majmui sifatida o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, uning insonning ma'naviy-intellektual imkoniyatlari bilan aloqasini ochib berishi bilan ahamiyatlidir. Ushbu yondashuv tilshunoslikda shakl va mazmun, individual tafakkur va jamoaviy tajriba, til qurilishi va ijtimoiy muhit o'rtasidagi munosabatlarni yaxlit holda tadqiq etish zarurligini ko'rsatadi. Humboldt ta'limotining muhim ilmiy jihati shundaki, tilning ichki qurilishi insoniyat tajribasining turli shakllarini ifodalash imkoniyatlarini belgilovchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Har bir til voqelikni nomlash, hodisalar o'rtasidagi munosabatlarni ifodalash va murakkab tushunchalarni shakllantirish uchun o'ziga xos vositalarga ega. Shu sababli tillar o'rtasidagi farqlarni faqat grammatik shakllar yoki lug'at tarkibidagi tafovutlar bilan izohlash yetarli emas. Ularni o'rganishda muayyan til jamoasining tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va kommunikativ ehtiyojlarini ham hisobga olish lozim. Tilning ruhiy quvvat bilan bog'liqligi haqidagi qarashlar insonning bilish faoliyatini o'rganishda ham muhim nazariy imkoniyatlar yaratadi. Inson o'z tajribasini til orqali tartibga soladi, tushunchalarni aniqlashtiradi va bilimlarni avloddan avlodga yetkazadi. Bunda til faqat shaxsiy fikrni ifodalash vositasi bo'lib qolmay, balki jamiyatda to'plangan bilimlar va madaniy tajribaning davomiylikni ta'minlovchi omil sifatida ham xizmat qiladi. Demak, tilning ijtimoiy mohiyati uning jamoaviy xotirani saqlash, bilimlarni uzatish va insonlar o'rtasidagi o'zaro tushunishni rivojlantirish imkoniyatlarida ham namoyon bo'ladi. Humboldtning nazariy merosini boshqa tilshunos va faylasufning qarashlari bilan qiyoslash uning ilmiy ahamiyatini yanada aniqroq belgilashga yordam beradi. Til va tafakkur munosabatiga doir turli yondashuvlar ushbu hodisaning murakkabligini ko'rsatadi hamda tilning inson fikrlashiga ta'sirini boshqa ijtimoiy, madaniy va individual omillar bilan birgalikda o'rganish zarurligini asoslaydi. Shu ma'noda, Humboldt ta'limoti zamonaviy tilshunoslik uchun tayyor va o'zgarmas xulosalar majmui emas, balki yangi ilmiy savollarni yuzaga chiqaradigan, tillarning o'ziga xosligini chuqurroq anglashga undaydigan nazariy manba hisoblanadi.

Til va ruh munosabatini o'rganishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri Humboldt qarashlarini turli tillarning grammatik qurilishi, tushunchalarni ifodalash imkoniyatlari va milliy-madaniy mazmuni asosida qiyosiy tadqiq etishdir. Bunday izlanishlar tilning inson tafakkuri va madaniy tajribasi bilan aloqasini aniq misollar asosida ochib berishga, nazariy qarashlarning amaliy tahlildagi imkoniyatlarini belgilashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, tilning ichki qonuniyatlarini ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liq holda o'rganish umumiy tilshunoslikning nazariy asoslarini boyitish va tillarning insoniyat madaniy merosidagi o'rnini chuqurroq anglash uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

6. Humboldt, W. von. *On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind*. Translated by Peter Heath. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

7. Cassirer, E. *The Philosophy of Symbolic Forms. Volume 1: Language*. Translated by Ralph Manheim. New Haven: Yale University Press, 1953.

8. Herder, J. G. *Treatise on the Origin of Language*. In: *Selected Writings on Aesthetics*. Edited and translated by Gregory Moore. Princeton: Princeton University Press, 2006.

9. Sapir, E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1921.

10. Whorf, B. L. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Edited by John B. Carroll. Cambridge, MA: MIT Press, 1956.

11. Robins, R. H. *A Short History of Linguistics*. 4th ed. London: Longman, 1997.